

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5053

2809

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ

I

ՎԱՐԴԱՆ ԳՕԼՕՅԵԱՆ

Յ. ԱԳՐԻՊԱՍԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1905
ԺԸՆԵՎ

9(47.925)
Ն-76

№ 2809

~~95/11/11~~ 157

2011-13

3(47.925)

2-76

Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ

I ||

ԿԱՐԴԱՆ ԳՕԼՕՅԵԱՆ

Յ. ԱԳՐԻՊԱՍԵԱՆ

Գրեց Ս. ՆԻՐՎԱՆԵԱՆ (ԲԻՐՆԵՐ)

||

ՏՊԱՐԱՆ
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1905
Ժ Ը Ն Ե Վ

6053

Ա

Մի նոր դարազրուես էր բացուում հայութեան համար 80-ական թականներին: Մի շրջան՝ վերին աստիճանի յուսալի՝ իր բովանդակութեամբ, առողջ իր հիմունքներով: Մի սկզբնաւորութիւն, որ գալիս էր լրացնելու մեր կեանքի ամենախոշոր, ամենազգալի պարապներէց մէկը:

Հայկական վերածնութեան շարժումը իր հետ կապուած երևոյթներով չէր ունենայ իրական, հաստատուն հող, եթէ հայութիւնը միշտ գերի մնար զանազան բռնակալների ձեռքում: Գպրոցական, կրթական, գրական առաջադիմութիւնները չէին կարող լինել յարատև ու ապահով, եթէ դրանց չը յաջորդէր քաղաքական վերածնութեան գաղափարը — ազատագրական մի հոսանք, որ նախնի բոլոր հոսանքներից աւելի բարձր էր, աւելի նշանաւոր:

Նա պիտի մեծացնէր սրտերը, պիտի բարձրացնէր հայ ժողովրդի հոգեկան-բարոյական մակերևոյթը, պիտի մաքրէր դարերի ընթացքում նրա վրայ ծանրացած կեղտերը, ժանգը, սևը, պիտի առաջնորդէր դէպի անկասութիւն ու ազատութիւն:

Այդ սկզբնաւորութիւնը, որ դժուարին գործի դժուարագոյն մասն է, ունեցաւ իր հերոսատիպ հեղինակները, հայ յեղափոխական շարժման ուսուցիչները — որոնք իրենց արտակարգ խառնածքով գերզգայուն բնաւորութեամբ՝ համեմատաբար շուտ ըմբռնեցին հայի տխուր ճակատագիրը և միակ, անխուսափելի ելքը...

2574-2002

լ:րիտասարդական ջղայնութեամբ ու բուռն թափով նետեցին նրանք յեղափոխական փշոտ ճանապարհը, մի անգամ ընդմիջտ հասկացած լինելով պատմական անժխտելի ճշմարտութիւնը՝ որ փոքրամասնութեան դիակներին վրայ է ծլում ու ծաղկում ժողովուրդների ազատութիւնը...

* * *

Վարդան Գօրջեան մէկն էր այդ նախակարապետներից: Նա ծնւել է Թիֆլիսում 1867 թւի հոկտեմբերի 25-ին: Մի համեստ ընտանիքի զաւակ էր և այդ ընտանիքի սիրելին: Նրա թողած նամակներից և մի քանի փոքրիկ ոտանաւորներից կարելի է տեսնել այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ունեցել են նրա հոգեկան կազմի վրայ իր այնքան սիրելի ծնողները:

Վմեն տեղ, ամեն մի երկտողում ձեր առջև կանգնում է սիրող որդին՝ անհուն կարօտով լեցուն դէպի իր հարազատները... Գիշերային խաւարի մէջ, Գուշման սարերի ստորոտում թափառելիս՝ լսում է նա շարունակ իր մօր յուսահատ հեկեկանքը՝ «ուր է զաւակս»... Վշտացած մօր ուրուականը հալածում է նրան իր պանդխտութեան միջոցին — Պարսկաստանում, Վասպուրականի ու Տարօնի ձորերում: Մօր էութիւնը, կարելի է ասել, ապրում էր Գօրջեանի սրտի խորքերում...

Մօտ 12 տարեկան հասակում, 1877-1879 թ. մենք նրան տեսնում ենք Ներսիսեան դպրանոցում: Այնուհետև մի տարւայ պատրաստութիւնից յետոյ նա երևում է Թիֆլիսի գիմնազիւսներից մինում, ուր և մնում է մինչև 1882 թ.: Դեռ ևս պատանի էր Գօրջեանը, բայց այդ հասակում նա արդէն կրեց իր ժամանակի խոր ազդեցու-

թիւնը: Իսկ ժամանակը այնքան հարուստ էր տպաւորութիւններով ու երազանքներով... Ռուս-թիւրքական պատերազմից և բալկանեան ազգերի ապստամբութիւնից յետոյ՝ մի անսովոր ոգևորութիւն էր տիրում Վովկասի հայ շրջաններում... Հայ լրագրութեան մէջ տենդային կերպով արծարծւում էր հայկական հարցը: Հայ թատրոնի մէջ հանդէս էին գալիս թիւրքահայ մշակները իրենց «բօլոզով», իրենց վիճակի բոլոր թշուառութեամբ: Բեմից մշեցի պանդուխտը՝ իր յուսահատ հառաչանքներով ու աղիողորմ բացառանշութիւներով արտասուք էր քաժում հանդիսականների աչքերից...

Հայ բանաստեղծները երգում էին մօտալուստ ազատութեան արշալոյսը: Հայ վիպասանութիւնը յանձին Բաֆֆիի՝ ծրագիրներ էր տալիս՝ այդ ազատութիւնը իրագործելու համար: Մտնել Թիւրքահայաստան, զինել ժողովուրդը, զարկ տալ ապստամբութեան՝ ազատ Հայաստան ունենալու համար, — ահա թէ ինչ էր ասում Բաֆֆին...

Գրական այս շարժումը շուտով գործնական կերպարանք ընդունեց, և կովկասահայ երիտասարդներից ոմանք բունեցին այդ ճակատագրական ուղին: Իբր գործնական յեղափոխական, այդ շրջանում նշանաւոր էր մեր ըմբօստացման անդրանիկ զաւակներից մինը՝ Թովմախեանը: Բնիկ վանեցի, լաւ ծանօթ թիւրքահայերի տառապանքներին, նա թափանում էր ամեն տեղ, պրօպագանդ էր անում, սուլարացնում էր կուռղ երիտասարդների թիւը...

Ահա այսպիսի մի եռուն ժամանակի մէջ էր ապրում պատանի Գօրջեանը, մի ժամանակ, որի անմիջական ազդեցութիւնները նրա վրայ անուրանալի են: Հոգեկան

հազարապետ թուիչքների տէր, տրամադիր սեփականացնելու լաւագոյն առաքինութիւնները՝ Գօլջեան շատ բան ստացաւ նաև տիրող տրամադրութիւնից ու Բաֆֆիի վէպերի ընթերցումից: Որ „Կայծեր“ի ստեղծագործողը ահագին ազդեցութիւն է ունեցել Գօլջեանի վրայ, դա երեւում է նրա հետեւեալ նամակից:

„..... Պատանեկութեանս հասակում մեր գրական ասպարիզում փայլում էր Բաֆֆին. այդ համակրելի մարդու գործունէութիւնը ղեկավարում էր մի մեծ գաղափար՝ Հայաստանի ազատութեան գաղափարը: Նրա ընթերցանութիւնը ներշնչեց ինձ փառ ու ազնիւ սէր դէպի ազգ ու հայրենիք, դէպի տառապեալ հայութիւնը“...

Այս փառ ու ազնիւ սէրն էր ահա, որ նա ստացաւ թիֆլիսում: Հոգեկան ու բարոյական այսպիսի կազմով՝ 15 տարեկան պատանի Գօլջեանը 1882-ին դուրս եկաւ Կովկասից՝ Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանը գնալու համար:

Բարբրախտաբար Լազարեան ձեմարանի պարագաները այնպէս չէին դասաւորեաժ, որ կարողանային վատ ազդեցութիւն ունենալ վառվռուն և տպաւորող պատանու հոգեկանի վրայ: Թէև Գօլջեան ընդհանրապէս շատ դժգոհ էր դպրոցում տիրող ուղղութիւնից, թէև շատ անգամ էր նա երևան հանում իր նամակներում ուսուցիչների և դաստիարակների անմարդասէր, կոպիտ վարմունքը, աշակերտների ստրկական վիճակը, ճշմարիտ ու տիպար մանկավարժութեան բացակայութիւնը — այնուամենայնիւ կեանքը Լազարեանների հիմնած դպրոցում այնպիսի պայմանների մէջ էր գտնւում ընդհանրապէս, որից միայն օգտւել կարող էր հայ յեղափոխութեան անգրանիկ զինւորներից մինը:

Հայաստանը՝ մշտական արհաւիրքների մէջ ապրած

ազգի բնակավայրը, ասես, մի կախարդական դաւադանով այստեղ էր տեղափոխւել հարիւրաւոր հայաստանցի մանուկների միջոցով: Գպրոցական այդ յարկի տակ իրար կողքի նստում էին զարաբաղցին ու նորջուղայեցին, քով-քովի ապրում, սնւում էին գանձակեցի, երևանցի, կարնեցի հայ պատանիները: Աստանդական ժողովրդի տարագիր որդիները այստեղ էին հանգչում իրար մօտ, հարազատների շրջանում: Ու հաւաքւում, պատմում էին միմեանց հայրենիքի ցաւերը, զուցում էին հայ գեղջուկի անտանելի կացութեան մասին:

Գրքերի թողած կարևոր պակասը Գօլջեանը միայն այդպիսի պարագաներում կարող էր լրացնել: Միւս կողմից չպիտի մոռնանք նաև այն, որ իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ, Լազարեան ձեմարանը ներկայացնում էր մի հիմնարկութիւն, ուր այնքան խնամքով աւանդում էին հայի արիւնտ պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, ուր այնքան հոգատարութեամբ պահւում էին անցեալ կեանքի պայծառ աւանդներն ու ներական յիշատակները, որտեղից շարունակ դուրս էին գալիս մեր պատմական ճակատագիրը խորապէս բմբռնող ազնիւ մտքեր, մեր կեանքի սովորական, ցաւագին միակերպութիւնը վերանորոգել ձգտող մաքուր հոգիներ:

Գօլջեանի մոսկովեան շրջապատի փոքր իշատէ ամբողջական նկարագրութիւնը տալու համար՝ անհրաժեշտութիւն ենք զգում գոնէ հարևանցի ակնարկ ձգել տեղական համալսարանական ուսանողութեան գործունէութեան վրայ. մի գործունէութիւն, որ իր անխուսափելի հետեւանքներն է ունեցել ոչ միայն մեր հերոսի, այլև հայկական կեանքի տարբեր արտայայտութիւնների մէջ: Եւրոպական հոսանքների ազդեցութեան տակ՝ երի-

տասարդ Ռուսաստանը 60-ական թւականներին կռիւ էր յայտարարել այն բոլոր բացասական ուժերի դէմ, որոնք ձգտում էին խեղդել ժողովուրդներին, ծծել նրանց կենսական հիւթերը:

Ռուս ժողովուրդը իր ծով թշւառութեամբ դարձել էր նոր սերնդի մտահոգութեան առարկայ: Գրականութիւնը այդ ուղղութեամբ մշակեց, երիտասարդութեան իդէալները այդ ուղղով զարգացան: Ռուս գիւղացին մի ձգմարիտ պաշտամունքի առարկայ էր՝ ամեն ինչ չափուում էր նրա չափով՝ ամեն ինչ ուղղած էր դէպի նրա աղքատիկ խրճիթը, նրա գութանն ու արօրը: Եւ անթիւ երիտասարդ ուժեր, անձնէր՝ գործիչներ, կեանքի վայելքը արհամարհող ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ՝ գնում էին հեռաւոր ուսուցիչները՝ դարձանելու համար ժողովուրդի բիւրաւոր ցաւերը, տարածելու համար քաղաքակրթութեան դէժ տարրական, անհրաժեշտագոյն բարիքները: Ժողովուրդասիրութիւնը նոր շարժման կեանքն ու հոգին էր, ազատական հոսանքի ամենայատկանշական արտայայտութիւնը:

Հայ ուսանողութիւնը չէր կարող ապրել Մոսկայում և Պետերբուրգում բոլոր լաւագոյն ուղղութիւնների այդ նշանաւոր վայրերում, առանց խորապէս ազդելու ռուսական կեանքի այդ գաղափարական հոսանքից, ամեն տեղ տիրած ազնիւ տրամագրութիւնից: Եւ այդ ազդեցութիւնների տակ՝ Հայ ուսանողութիւնը չէր կարող չյիշել արհաւիրքների մէջ հեծկտացող իր հարազատ ժողովուրդին:

Հայրենասիրութիւնը ուժգին թափ առաւ և նրա գրական արտայայտութիւնը եղաւ «Ազատութեան ջլե-

տաբեր» անունը կրող թերթիկը, հայ յեղափոխական անգրանիկ օրգանը:

Վաղարեան ձեւարանի թանձր պատերը անկարող եղան կարել Քոլոշեանին դրսի աշխարհից և սահմանափակել նրան դպրոցական պարապմունքներով: Ազատասէր արձւի նման նրա միտքը միշտ թռչում էր դէպի արեւելք՝ կամենալով մի անգամից ընդգրկել հայրենի բովանդակ իրականութիւնը: Ծնողներին գրած նամակներից մինում՝ նա թախանձագին խնդրում է հաղորդել իրեն՝ թէ երբ է սպանել թիւրքաց հիւպատոսը Թիֆլիսում: Մակայն հակառակ իր կամքին՝ նա հարկադրւած էր մնալ ձեւարանում, որքան էլ սրա մթնոլորտը խեղդուկ լինէր նրա համար: Նա աշխատում է գոնէ անպտուղ կերպով չփստնել իր ժամանակն ու ոյժերը: գրում է հայրենասիրական ոտանաւորներ և պիէսներ, որոնք, ի հարկէ, աւելի գրչի անփորձ խաղեր էին, քան թէ գրական գործեր: Այսպէս լինելով հանդերձ՝ Քոլոշեանի գրական անմեղ երկասիրութիւնները կարողանում էին ցանկալի ապաւորութիւն գործել Վաղարեան ձեւարանի սաների վրայ, վառել նրանց մէջ հայրենասիրական կրակը: Նրա բեմական գրաւորներից ո՛չ մինը տպագրւած չէ, բայց շատերը ներկայացւած են Վաղարեան ձեւարանի դպրոցական բեմի վրայ՝ ոգևորող ու վառվռուն աշակերտների միջոցով:

Քոլոշեանի յարաբերութիւնները իր դպրոցական ընկերների հետ շատ սիրալիր էին ու մտերմական. թոյլ ու անկարող աշակերտների համար նա ամէն բան յանձն էր առնում: Քանի-քանի անգամ նա արիաբար ըմբոստացել է կոպիտ ուսուցիչների դէմ և ընկերների վերաւորւած ու անարգւած պատիւը վերականգնել:

Նրանց համար ոչինչ չէր խնայում, ո՛չ ժամանակ, ո՛չ աշխատանք, այդ պատճառով էլ շատ սիրած էր ընկերների շրջանում:

Դիւրին է ենթադրել ձեմարանի վարչութեան և ըմբոստ, բողոքող, ազատասէր Գօլջեանի յարաբերութիւնների ընդհանուր կերպարանքը: Լազարեան ձեմարանում, ինչպէս և ամեն դպրոցում առհասարակ, պահանջուում էր հնազանդութիւն, ոչխարային կարգապահութիւն, անլեզու համեստութիւն, անխօս պարկեշտութիւն: Այս պահանջները ստրկացնում, գերի էին դարձնում աշակերտներին, ջնջում էին նրանց մէջ ամեն տեսակ ազատութեան տենչանք, խեղդում էին անհատականութեան զարգացումը: Գօլջեանը գլխովին հակառակ լինելով այդպիսի կարգապահութեան, ի բնէ թշնամի լինելով ամեն տեսակ ճնշման ու բռնութեան՝ անկարող էր հաշտ յարաբերութեան մէջ լինել ձեմարանի վարչութեան հետ: Եւ վերջինը յաճախ դիմում էր ըմբոստ պատանու հօրը զանազան դանգատներով, ու դպրոցի նկատողութիւնների գրքոյկը լեցուն էր Գօլջեանի «անկարգութեանց» նկարագրութիւններով: Այս յարաբերութիւնների առիթով՝ ահա թէ նա ինչ էր գրում.

«... Իսկ երբ սկսեցին ինձ չարչարել և անարգել այն ժամանակ ևս ևս անկարող եղայ ինձ զսպել: Եւ միթէ՛ կա իրաւունք չունէի այդ անել. միթէ՛ ևս նոցա չունն եմ կամ ստրուկը, որ գլխակոր կանգնեմ նրանց առջ և սսեմ: յսում եմ, հասկանում եմ, պարոն»:

Գօլջեանին, վերջապէս, անտանելի դարձաւ դպրոցական կեանքը. նրան ոչինչ չէր հրապուրում: Մի քանի անգամ փորձեց ազատել խստաբարոյ արգելարանից, բայց անօգուտ: Ձեմարանի վարչութիւնը այս փորձերի առիթով գրում էր նրա հօրը՝ թէ որդին յունիսի 25-ին,

դպրոցական մի զբօսանքի ժամանակ՝ փախել և անյայտացել է ու թէև հետեւեալ օրն իսկ բռնեւել է ոստիկանութիւնից, այնուամենայնիւ նա չէ կարող պահել դպրոցում: Տասն օրից յետոյ, յուլիսի 5-ին, Գօլջեանը կրկնեց իր փախուստը, սակայն այս անգամ ևս բռնեց. դրանից յետոյ ստիպւած եղաւ դպրոցական վարչութեանը բացարձակ կերպով յայտնել, թէ որոշել է մի անգամ ընդմիջտ Տաճկահայաստան գնալ: Այս բոլոր աղմուկներից յետոյ՝ հայրը ստիպւած ՝ եղաւ Մոսկւա երթալ և որդուն հետը թիֆլիս տանել: Ծնողները դեռ ևս յոյսեր ունէին իրանց մոլորւած որդուն խելքի բերելու և աշխատում էին յետ կանգնեցնել իր տղայական մտադրութիւններից: Նրանց ջանքերի շնորհիւ Ալեքսանդրին կրկին անգամ ընդունեցին թիֆլիսի գիմնաղիօնում:

Բայց ի զուր. 1883 թուականի դեկտեմբերի 9-ին, Գօլջեանը կրկին անգամ անյայտացաւ և այս անգամ բաւական երկար ժամանակով: Հայրական տնից հեռացաւ ձմրան ցրտերին, համարեա կիսամերկ, մի թեթեւ վերնազգեստի մէջ, հազիւ մի քանի կոպէկ գրպանում: Ծնողների հասցէին թողած նամակում հետեւեալն էր գրում.

«Այն ընկերութիւնը, որին երգւեցի հլու ծառայ և ստրուկ լինել՝ հրամայում է ինձ գնալ Պօլիս. ևս հնազանդուում եմ: գնրւմ եմ առանձին անցագրով և ծպտեալ: Աւրեմն ի զուր չհետեւէք. Մնաք բարեաւ»:

F

Տասնվեց տարեկան պատանին՝ վերջիվերջոյ մղած ներքին անդիմադրելի ուժից, առաջնորդւած հայրենա-

սիրական բունն ու անխարդախ զգացմունքներով բըռնում է իսկական յեղափոխականի անհրաժեշտ, ճակատագրական ուղին: Չմեռն անցնում է ուսուցարսկական սահմանի վրայ գտնուող ջուղա գիւղում, ուր՝ ճանապարհածախս հայթայթելու համար՝ ժամանակաւորապէս ուսուցչական պաշտօն է վարում: Հետեւեալ թւականի գարնանը՝ ճանապարհը շարունակելով հասնում է Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառը ու հաստատուում Հաֆթուան գիւղում: Աւերջինս այնուհետև դառնում է նրա սիրած կայանն ու հաւատարիմ ապաստանարանը:

Տակաւին յեղափոխութեան արշալոյսին, ապստամբական գործունէութեան սկզբի ժամանակներում զգացւում էր նպատակայարմար ու լաւագոյն աշխարհագրական զիրք ունեցող կենտրոնների կարեւորութիւնը: Ազդուց ի վեր փնտոււում էր մի տեղ, մի կէտ, ուր կարելի լինէր կենտրոնացնել յեղափոխական մեծաքանակ ոյժ, որտեղից կարելի լինէր հայրենիքի վտանգների բոստին ցանկալի օժանդակութիւն ընձեռել: Թօխմասեանը իր քարոզչական անդուլ գործունէութեան միջոցին անգագար շեշտում էր Մաքուի խանութեան վրայ: Հաւատացած էր, որ միայն այդ խանութիւնը գնելով ու այդտեղ կենտրոնացնելով նորածին, տաքարիւն ուժերը՝ կարող կը լինէինք փոքր ի շատէ երաշխաւորել գործի աջող սկզբնաւորութիւնն ու յուսատու ընթացքը:

Գօլջեանը այդ նպատակի համար կանգ առաւ Սալմաստի վրայ: Մի քանի ամիս այդտեղ մնալուց յետոյ՝ նա պատրաստեց առաջին անգամ մտնել այն երկիրը, ուր մշանջնական արեան հոտ է բուրում: . . . ճանապարհին հազարուձեկ նեղութիւններ կրելով, քրդերից ու թիւրքերից ծեծւելով, անարգւելով, վերջապէս հաս-

նում է Ղան, ուր, սակայն, կառավարութեան աչքին չգարնելու համար երկար չէ մնում ու շուտով, իբրև ուխտաւոր, ուղևորւում է նախ Ղարագայ և ապա ս. Գրիգորի վանքը: Այստեղ առաւօտից մինչև երեկոյ աշխատում է իբրև հասարակ երկրագործ: Թէ կալ է կալում, թէ խոտ է հնձում և թէ արտ վարում:

Ղանի երիտասարդները յաճախակի այցելում էին վերոյիշեալ վանքերը, ուր և առիթ էին ունենում շարունակ հանդիպել սեւաչեայ, մտախոհ օտարականին: Այսպիսով Գօլջեան կամաց-կամաց մօտեցաւ հայութեան այդ կենտունակ տարրին ու սկսեց հէնց սրանց շրջանից գործադրել պրօպագանդիստի պաշտօնը: Ամենքի վրայ դիւթական տպաւորութիւն էր թողնում ցնցոախների, քօլօղի և պատառոտուն հանդերձների տակ թագնւած այն վառվառն սիրտը, այն հուժկու հայրենասիրական հօգին: Բայց այս բոլորը չէր կարող մոռացնել տալ իր անհատական ցաւերը, իր ընտանիքը, իր ծնողներին, որոնց նա հետեւեալ սրտաշարժ նամակն է ուղարկում Հայաստանի սրտից.

«Ես առանց ձեր գիտութեան հեռացայ Թիֆլիսից, և այդ ի հարկէ ձեզ վշտացրեց: Ես մղւում էի մի անյաղթելի ուժից և չէի կարող այլ կերպ վարուել... Ես ուրիշ թանկագին և հազուագիւտ բան չունիմ, որ ուղարկեմ ձեզ. ընդունեցէք, ուրեմն, ձեր թշուառ Հայաստանի տխրագին աւերակների ողջոյնը: Սա է իմ գանձը: Համբուրում եմ ինձանից տանջուած թշուառ մօրս: Մի՛ յուսահատուիր, քո որդին միտիթարութիւն և յոյս պիտի լինի քեզ: հաւատա՛ ինձ, հայրիկ, հաւատա՛ քո որդուն» . . .

Ղանի շրջականներում Գօլջեանը մնաց մինչև առաջիկայ աշուն, այնուհետև նորից ճանապարհւեց դէպի Սալմաստի Հաֆթուան գիւղը: Կիւթական վիճակը անտանելի

էր. համարեա թէ ուտելու հաց չունէր, դրա հետ միասին օգնութեան յոյս՝ ոչ մի տեղից: Շուտով սակայն, երկու մասնաւոր դաս է գտնոււմ, մինը Հաֆթուանում, միւսը՝ դրացի գիւղում: Չմեռային մահաշունչ ցրտերին, մաշած զգեստներով ստիպւած էր մի գիւղից միւսը վազել անդադար: Հաֆթուանի ազգեցիկ ու հասակաւոր գիւղացիները չէին սիրում Գօլջեանին, որովհետեւ վերջինս միշտ խոյս էր տալիս նրանցից և ոչ մի կերպ հաճոյանալու ցոյցեր չէր անում: Այս դժգոհութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ այն ժամանակ, երբ նա բողոքականների մօտ մի քանի դասեր վերցրեց: «Ծածկամիտ մարդ է, ասում էին, անպատճառ բողոքական պիտի լինի»:

Գիւղի երիտասարդութիւնը, սակայն, պաշտում էր նրան: Յերեկը դասերով և ընթերցանութեամբ զբաղւած Գօլջեան իր շուրջն էր հաւաքում երեկոները գիւղի երիտասարդ, վառվռուն, լաւագոյն հակումների տրամադիր ջահէլներին ու տենդային եռանդով ոգեւորւած շունչով, յեղափոխական ոգի սերմանում նրանց մէջ: Խրախուսում էր լաւ զէնք գործածողներին, ուժեղ կազմուածք ունեցողներին: Նրա ուշքն ու միտքը կենտրոնանում էր այն բանի վրայ, թէ երբ պէտք է հայրենի լեռներն ու ձորերը թնդան հայ մարդկանց հրացանների որոտից...

Բացւեց 1885 թւականի գարունը և Գօլջեանը սկսեց նորից պատրաստութիւններ տեսնել իր ճամբորդութեան համար: «Երբ գարունը ծնում է, գրում էր նա, և ջրերն սկսում են պղտորուել՝ պղտորւում է նաև իմ արիւնը. և ես անկարող եմ լինում դադար առնել»: Այդ միջոցին Վանից Սալմաստ էր գնացել Մ. Փորթու-

գալեանը, որի հետ Գօլջեանը ծանօթացել էր տակաւին Վան եղած ժամանակ: Երկար տեսակցութիւն է ունենում նրա հետ, պարզում է նրան իր անխախտ որոշումը — հայդուկային զինւորական խումբ կազմել, պատել ամբողջ թիւրքաց շայաստանը, կուել և զարթեցնել թմրած հայութիւնը: Փորթուգալեանը անչափ հաւանում է երիտասարդ գաղափարականի անդրդուելի, նւիրական մտազրուութիւնը ու խոստանում է օժանդակել նրան այդ դժուարին գործում, Վանի վերայէթից տասը կտրիճ երիտասարդներ հանել և իրեն տալ: Գօլջեանը՝ խրախուսւած այս խոստումներից՝ շտապում է Վան, սակայն չէ գտնում այնտեղ Փորթուգալեանին, որը արդէն հեռացրւած էր երկրից: Յուսահատւած, դառնացած սրտով վերցնում է իր պանդխտութեան գաւազանը և ուղևորւում այս անգամ արդէն դէպի Մուշ և Տարօն: Մի քանի ամիս անընդհատ շրջագայելով այս կողմերում՝ նա նպատակ ունէր մօտիկից ուսումնասիրել այն ուժը, որ կարող էր արտադրել արհաւիրքի վայրկեաններին հայ ժողովուրդը, ճանաչել այն միջավայրը, այն պայմանները, որոնց մէջ պիտի գործէր նրա երազած հայդուկային խումբը, հասկանալ այն լեռների ու ձորերի հոգին, ուր առաջին անգամ պիտի հնչէր հայ յեղափոխութեան որոտագոչ մարտահրաւերը: Տարօնից նա կրկին վերադառնում է և Վանի վրայով անցնում Շատախ՝ միևնոյն պաշտօնով ու միևնոյն նպատակով: Աշնանը ճանապարհորդում է նորից դէպի Սալմաստ:

Սահմանին դեռ չհասած՝ իջնում է մի հայ գիւղում, ուր հէնց նոյն ժամին մտնում են 12 զինւորներ, որոնցից վեցը հանգչելու են գնում Գօլջեանի հիւր եղած տանը: Չիերից իջնելուն պէս՝ կատաղի հրաման

են արձակում՝ ձիաներին գարի և խոտ տալ, իսկ իրենց համար մի գառ մորթել: Գիւղացին ահուգոգով յայտնում է զինւորներին, որ գառ չունի, և խնդրում է թոյլ տալ հաւ մորթելու: Նրանք զայրանում և սկսում են հայհոյանքներ ու բռունցքներ թափել խեղճ ու անօգնական գիւղացու գլխին: Գօլջեանը չէ համբերում և սկսում է առաջ ընկնել դէպի կատաղի զինւորները, յարձակում է նրանց վրայ հայհոյանքներով ու ցնցոտիների տակից հանած կէռ սրով: Զինւորները սկզբում ապուշ են կարում, ապա խելքները ժողովելով սարսափելի կատաղութեամբ ձեռք են առնում Գօլջեանին ու պատրաստում պատառ պատառ անելու նրան: Գիւղացիները, սակայն, միջամտում են և հաղիւ հաղ պատում հայութեան ըմբոստ զաւակին գաղանների ձեռքից:

Քիչ ժամանակ է անցնում և ջարդած ճանապարհորդը՝ երկար շրջագայութիւնից յետոյ ինքզինքը գլուխում է դարձեալ Սալմաստի Հաֆթուան գիւղում՝ իրեն անգործութիւն խոստացող այդ սիրելի կայարանում: Այդտեղ երկու ամիս պարտպ է մնում և այնուհետև մի ավելի տարւայ չափ նւիրում է իրան կրթական գործին: Գիւղացիները, որոնք սկզբում այնքան դժգոհութեամբ ու անվստահութեամբ էին վերաբերում նրան՝ սկսում են կամաց-կամաց ճանաչել այդ իսկական, անձնուրաց, ժողովրդասէր գործիչին ու անչափ համակրել, սիրել նրան: Շուտով համայնքի ընդհանուր համաձայնութեամբ Գօլջեանը ժողովրդական ուսումնարանի գլխավոր ուսուցիչ է կարգուում: Այդ ասպարիզում նրա մատուցած ծառայութիւնը վերին աստիճանի հրահանգիչ է և յիշատակելի: Մեծ կրթութիւն չտուցած, եւրոպական համալսարաններում չուսած՝

նա այնուամենայնիւ իր բնական խելքով ու ինքնածին մանկավարժական ձիրքի շնորհիւ կարողացաւ կերպարանափոխել Սալմաստի կրթական գործը: Քարացած գրաբարեան ուսմունքը, բթացնող ու աշակերտի հոգին այլանդակող Տէր-Թօղթիկեան մանկավարժութիւնը, ամեն հերոսութիւն ու ամեն անկախութիւն մեռցնող սարսափն ու ծեծը, երկիւղն ու «օրհնեալ» փայտը, որոնք մինչև Գօլջեան այդ դպրոցներում ընդունւած ու սրբագործւած միջոցներ էին՝ սրա օրով այնքան յաջողութեամբ ու այնքան դիւրութեամբ տեղի տւին մանկավարժական աւելի աղնիւ, աւելի խելահաս, աւելի արդիւնաւոր եղանակների:

1886 թուականի աշնան, Գօլջեանի անդուլջանքերով բացւում է Հաֆթուան գիւղում Գրասիրաց Ընկերութիւնը և Կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանը, որոնց միակ հոգի և մարմին տուողը, միակ պահապանը ինքն եղաւ այնքան հոգատարութեամբ:

Այսպիսով անցնում է 1886-ի ձմեռը և մօտենում 87-ի գարունը. դարձեալ պղտորում է Գօլջեանի արիւնը: Հայրենիքի կարօտը, ծնողներին տեսնելու ցանկութիւնը ու մանաւանդ նոր ընկերներ գտնելու անհրաժեշտութիւնը այս անգամ նրան թիֆլիսի ճանապարհի վրայ են կանգնեցնում:

Գ.

Մի վառվռուն տրամագրութիւն էր տիրում այդ թւականին կովկասեան մայրաքաղաքում: Երիտասարդութիւնը, մատաղ, դեռատի կեանքերը՝ յոգնած հրապարակի անգործութիւնից, ձանձրացած երկարժամանակեայ հանգստից՝ շարժւելու մի բնական, անդիմադրելի պահանջ էին

2577 - 2002

զգում: Աչքերը յառած դէպի ամեն լուսաւոր երեւոյթ, ականջները ուղղած դէպի ամեն յուսատու ձայն, ամենքը սրտատրոփ սպասում էին գալիք արշալոյսներին: Համալսարանական հեռաւոր քաղաքներից գալիս էին երիտասարդական թարմ ու ոգևորւած ուժեր և պրօպագանդ էին անում իրենց հայրենակիցների մէջ: Մի այսպիսի հետաքրքիր ժամանակաշրջանում էր, որ Գօլջեան ոտք դրեց թիֆլիս: Հայաստանում ապրած ու փորձւած, հայ ժողովրդի իրական կարիքներին խոր կերպով տեղեակ ճանապարհորդ յեղափոխականը՝ վերին աստիճանի հետաքրքրական մի դէմք էր ուրեմն, գործունէութեան ծարաւն ու գաղափարների քաղցը ունեցող թիֆլիսի երիտասարդութեան համար: Եւ յիրաւի, նա իր հետ բերեց մի պայծառ սկզբնաւորութիւն: Անմիջապէս գլխին ժողովեց վառվռուն, տպաւորւող երիտասարդներին ու սկսեց պատմել հայի մեծ ցաւը, ժողովրդի երկունքը: Բւեւուած ունկնդիրների առաջ, ամբողջովին ոգևորութիւն դարձած, երիտասարդ գործիչը վերջ ի վերջոյ գալիս կանգնում էր փրկութեան միակ միջոցի վրայ, որ կարող է երաշխաւորել հայի ապագան, որ ընդունակ է արցունքներ չորացնել,— մտնել թիւրքիս, գործել վիրաւոր ու արնաքամ ժողովրդի մէջ, ղենել կուսելու յարմարութիւն տալ յուսահատուած հայութեան:

Այս կենդանարար ժողովների ընթացքում հինգ ընկեր հրացանի և դաշոյնի վրայ հանդիսաւորապէս երգւեցին ամէն ինչ զոհել հայրենիքի փրկութեան սեղանին ու անմիջապէս ճանապարհւել դէպի արիւնի երկիրը:

Այս շրջանում անտանելի կերպով դառն է մեր հերոսի հոգեկան դրութիւնը: Միշտ մուսլ, միշտ ենթակայ ծանր ու դժւարալոյծ խնդիրների մաշող ազդեցութեան:

Նրա մէջ մի կատաղի կռիւ կար, երկու զգացմունքների մի ուժգին մենամարտ:

Գժբախտ մօր ուրախութիւնը շատ կարճատե եղաւ: Որքու յարատե մի՞նչ կերպարանքը, ընտանիքի նկատմամբ ցուցած անտարբերութիւնը, զանազան խորհրդաւոր մարդկանց հետ ունեցած մշտական տեսակցութիւնները, գիշերային ուշ վերադարձները, միշտ կենսարօնացած, միշտ մտախոհ, արտայայտութիւնը վատ, սարսափելի անահնկալներ էին պատմում մայրական արթուն բնազդին ու տարաբախտ մայրը աննկարագրելի սոսկումով էր զգում, որ իր թանկագին զաւակը երկար չպիտի մնայ հայրական յարկի տակ: Ու ինչքան էլ Գօլջեան թաքցնէր իր ներքինը, ինչքան էլ պաղարիւն և հանգիստ ձեւանար՝ այնուամենայնիւ մայրը, ամբողջովին նետարդերից ու զգացմունքներից կազմւած այդ տարօրինակ գոյութիւնը, շատ սև բաների մասին էր մտածում: Մօր այս անհունապէս եղերական վիճակը, հարազատ ծնողի այս թրջւած ցաւագին աչքերը հանգիստ չէին տալիս զգայուն որդուն:

Ներքին կռիւը մի անհասկանալի ուժգնութեան հասաւ, երկու հաւասարապէս բնական ու արդար զգացմունքների մենամարտը մի տարօրինակ կերպարանք ստացաւ: Գօլջեան հեռում էր ներքին այդ դժնդակ պատերազմի մէջ: Ի՞նչ անել, ո՞րն ընտրել... Մի կողմից մայրը, արիւնակից, հարազատ ծնողը, միւս կողմից հարիւրաւոր այլ ծնողներ, հազարաւոր գժբախտ մայրեր, դէմքերը արիւնած, այնտեղ լայն ու քարքարոտ ճամբաների վրայ փախչում են հեիհե, մաղերը խոխ, ոտքերը բորիկ. փախչում են սուխնների առաջից, մոխիրների միջից և օգնութիւն են աղաղակում...

Գօլջեան օգնութեան կանչեց իր երկաթէ կամբը

յետ մղելու համար ընտանեկան զգացմունքները յանուն
աւելի մեծ գործի: Աւ հրկին թողեց հայրենի տունը և
այս անգամ ընդմիջտ. . . Թիֆլիսում անցկացրած վերջին
օրերի հոգեկան ներքին կռիւը նա արտայայտել է հօր
հասցէին թողած հետեւեալ սրտաշարժ և նշանակալից
նամակի մէջ.

« . . . Միտտ չէ տալիս գրելը բայց պէտք է գրեմ,
պէտք է իմացնեմ իմ դիտաւորութիւնը: Երկու զգաց-
մունքի մէջ եմ եղել վերջին հինգ տարիներում: Կամ
ընտանիքը զօհել հայրենիքին և կամ հակառակը անել:
Ընտանեկան և ապա շրջանի կրթութիւնը ինձ հարկա-
գրում է անել առաջինը. ու ես վճռեցի զօհել ամեն ինչ
հայրենիքի համար. ես որոշեցի լինել ապերախտ որդի
տանջանք պատճառող գաւախ:

« Հ ա յ ի զ աւ ա կ ի տ ի ս ու ը ր ճ ա կ ա տ ա գ ի ր ը
ս ա է . . . Ես անկարող եմ զգում անտես անել հայրե-
նիքի շահերը իսկ այդ շահերին անձնատուր լինելովս
ձեզ մեծ դժբախտութիւն եմ հասցնում:

« Ես որոշեցի ձեզ դժբախտութիւն տալ որպէսզի շատ
ընտանիքների արտասուքը սրբել կարողանամ: Երբ ես եկայ
Թիֆլիս՝ երկու միտք ունէի. նախ՝ տեսնել ձեզ և ազգա-
կաններին և ապա՝ գտնել գաղափարակից մարդիկ: Ես
ուշեցայ բազմաթիւ ծանօթներ, որոնց մէջ յոյս ունէի
աղնուութիւն և հայրենասիրութիւն գտնել: Կարծում էի,
թէ զրանցից գտնէ մի քանիսը ճշմարիտ հայ կը լինեն:
Ես բաժանեցի զրանցից ծանր սրտով, որովհետև հայրե-
նիքի սէր չկար զրանց մէջ: Ես գնում եմ այնտեղ, ուր
ինձ համար գործ կայ, ուր ես կարող եմ օգուտ տայ. ես
գնում եմ թիւրքաց-Հայաստան: Անիծել կարող էք, ծնող-
ներս, բայց և կարող էք օրհնել. կարօտ եմ ձեր օրհնու-
թեան, սիրելիներ: Թող ձեզ մխիթարէ գոնէ այն հան-
գամանքը, որ ես անբարոյական կամ անառակ գաւախ չեմ:
Իմ յիշողութիւնից բնաւ զուրս չէ գալու ձեր սէրը:
Ցտեսութիւն, ցտեսութիւն. արդեօք երկինքը այնքան

բարի կ'լինի, որ խղճայ ձեզ և մեզ, նորէն միմեանց տե-
սութեան արժանացնէ: Վորս ամեն փորձանքների մէջ կը
յիշեմ, որ ինձ ոյժ տայ դիմագրելու: Նրա յիշատակը և
քօ սէրը, հայր, կը պահպանեն ինձ. . .

Աւ այսպէս 1888 թւականի յուլիս ամսին, երկու
նոր ընկերներ առնելով իր հետ՝ զինւած, Մասիսի
արեւմտահիւսիսային ստորոտից մտնում է Հայաստան:
Անցնում է Վանի վիլայէթը, մտնում Բաղէշ, երկար
քարոզում և ապա նորից յետ է դառնում ու Վանի վրա-
յով Պարսկաստան մտնում: Իր կեանքի այս շրջանում
Գօլջեան հանդիպում է Յ ո վ հ ա ն ն է ս Ա գ ր ի-
պ ա ս ե ա ն անձնէր յեղափոխականին, որի վերջին
օրերը անխղելի կերպով կապած են իր օրերի հետ:
Աւելորդ չէ, ուրեմն, մի փոքրիկ փակագիծ բանալ՝ հա-
մառօտակի նկարագրելու համար Ագրիպասեանի փո-
թորկալի կեանքը:

Գ.

Ծննդեան թւականը ճշգրտօրէն մեզ յայտնի չէ.
իր անձնական բարեկամ՝ պ. Մ. Ն., որ բաւականաչափ
ծանօթ է նրա կեանքին և որից մենք առել ենք մի քանի
անհրաժեշտ տեղեկութիւններ՝ ասում է, թէ Ագրի-
պասեան 1886 թւականին «հազիւ քսան տարեկան
երիտասարդ մը լինէր»: Այդ հաշուով, ծնւած պիտի
լինի, ուրեմն, մօտաւորապէս 1866 թւին, համարեա
թէ հասակակից իր սիրելի ընկեր Գօլջեանին: Հայրը,
բաւական հարուստ և բարեկեցիկ վիճակի տէր՝ իր
ժամանակի լաւ հոգիներից միւն էր, համակիր և աջա-
կից Խրիմեանի գործունէութեան, նրա հայրենասիրա-
կան խանդավառ պրօպագանդին: Յայտնի էր իր ան-
կեղծ ու անկաշկանդ օգով, մաքուր բնաւորութեամբ

ու անընկճելի կամբով, որ սակայն, դժբախտաբար, չկարողացաւ գործադրել իր հայրենիքի օգտին աւելի երկար ժամանակ: Մի օր, երբ Արծակից Վան էր վերադառնում՝ բռնեց քրդերից, բարբարոսական տանջանքների ենթարկեց ու չարաչար կերպով սպանեց՝ անտէր ու անպաշտպան թողնելով իր այրին՝ մի քանի աղջկանց և երեք արու զաւակների հետ: Հօր սպանութիւնից յետոյ նախկին բարեկեցիկ ընտանիքը մի քանի օրւայ մէջ սոսկալի աղքատութեան մասնեց: Մանուկների պահպանութեան ու դաստիարակութեան հոգսը ծանրացաւ պարկեց ու իրենց հօր լաւագոյն բարեկամ Խրիմեան Հայրիկի վրայ, որը չթերացաւ կատարել ընկերական և բարեկամական պարտականութիւնը:

Յովհաննէս Ագրիպասեան իր եղբայրների մէջ կրտսերը լինելով հանդերձ՝ ամենից քաջն ու ամենից գործունեան հանդիսացաւ: Սակայն հարկաւոր է յիշատակել, որ իրանից մեծ եղբայրն ևս, Վարպետ Ագրիպասեան, ապրեց նոյն ճանապարհի վրայ ու մեռաւ թրքական և ռուսական բանտերում ստացած թոբախտից:

Յովհաննէս իր մանկական կրթութիւնը ստացաւ Աւարազի և Յայնկոյսների դպրոցներում ու սովորեց այնքան, որբան կարելի էր այն «երանելի» ժամանակներում: Բայց ինչոր պակաս էին թողնում ուսուցիչները՝ Խրիմեանն էր լրացնում: Այսպէս նա մեծացաւ դարձաւ երիտասարդ:

Ժամանակները փոխել էին. Հայաստանի գլխից անսովոր բաներ էին անցնում: Խրիմեանի պատրիարքութեան օրերն էին, որոնց հետեւեց ռուս-թրքական պատերազմը: Ոգևորութեան և զարթնումի ազնիւ, տենդոտ օրեր էին... Վ. Պօլխը, որ երկար տարիներից

ի վեր խուլ ու համր էր մնացել Հայաստանում կատարող զաւերի ու ոճիրների հանդէպ, այժմ զարմանալի եռանդով գործի էր կացել: Հայրիկի, Վարժապետանի և ուրիշների բարձր ներշնչումների տակ, Վ. Պօլխի երիտասարդութիւնը մի ուժգին արամազրութեամբ նետել էր գործի ասպարէզ: Գործունէութեան նպատակը հայաստանցին պիտի լինէր: Խրիմեան 80-ական թւականների սկզբին դէպի Վան ուղևորեց՝ տառապած ժողովուրդին յուսադրելու: Նամար: Միացեալ և Արարատեան դպրոցների ցանցով պատել էին երկիրը. նրանց մէջ ամենագործունեան՝ Փորթուգալեանի եռանդուն տեսչութեան տակ գանեղ Վանի վարժապետանոցը հանդիսացաւ: Ագրիպասեան այս դպրոցի անդրանիկ և ամենից արդիւնաւոր սանը եղաւ: Գժբախտաբար յիշեալ վարժապետանոցը երկու տարի միայն գոյութիւն ունեցաւ, սակայն այդքան կարճ ժամանակամիջոցում անգամ կարողացաւ հիմնովին փոխօխել Վանի մէջ տիրող մթնոլորտը: Երևան եկաւ մի երիտասարդութիւն՝ սոգորւած ազնիւ թուիչքներով, նոր պահանջների գիտակցութեամբ: Ագրիպասեանի համար այս զարթնումը ճակատագրականօրէն նշանաւոր եղաւ: Ստոր նենգութեան զօհ իր տարբախտ հօր արդար վրէժը, որից նա այրւում էր մանուկ հասակից սխաժ՝ հետզհետէ միացաւ արենակիցների հաւասարապէս արդար վրէժին ու յանձատական վրէժինդրութիւնը վերածեց մի ընդհանուր, աւելի ուժգին վրէժինդրութեան:

Վարժապետանոցի փակումից յետոյ, Ագրիպասեան Հայրիկի յանձնարարութեամբ Մուշ ուղարկեց, այնտեղ Առաքելոց վանքում շարունակելու իր լծերի ուսումը: Սակայն վանքի պատերը շատ նեղ ու խնդրուկ թւացին

անհանգիստ ու ազգային բնաւորութիւնն ունեցող երիտասարդին, որ շուտով Վան վերագարձաւ ու շարունակեց ուսանել փորթուգալեանի նախաձեռնութեամբ հիմնւած կենտրոնական վարժարանի մէջ: Գարոցական շրջանից յետոյ՝ Ագրիպասեան անմիջապէս սկսում է նորածին հայրենասիրական հոսանքի ուղղութեամբ ընթանալ: Շուտով կառավարութեան հետապնդումներին ենթարկեց ու թրքական բանտերից լաւագոյն համարելով պանդխտութիւնը՝ թողեց հայրենի Վան քաղաքը և ուղևորեց Կովկաս, ուր ապրում էր տարիներից ի վեր իր մեծ եղբայրը: Քիչ յետոյ այս կեանքը ևս անտանելի դարձաւ գործի եռանդ ունեցող Ագրիպասեանի համար ու թողեց եղբորը, համեստ քարոզչի պաշտօնով երկիր մտաւ Տարօնի և Ասսպուրականի իր ծանօթ բազմաթիւ երիտասարդների մէջ յեղափոխական ոգին արծարծելու համար: Մի քանի տարւայ ընթացքում ոտքի տակ տեց ամբողջ թիւրքաց-Հայաստանը: Եղաւ Վանի նահանգում, Բաղէշում, Սասունում, Մուշում, Բուլանջիսում, Ելաշկերտում, Կարինում և ուրիշ շատ տեղեր: Ամենուրեք փնտռում էր հայութեան դժգոհ, ըմբոստ հոգիներին: Ագրիպասեանի սիրելի կայարանը Բուլանջիսն էր, ուր հանգստանում էր նա երկար, ցաւագին թափառումներից յետոյ, ուր անցնում էր իր կեանքի մի քանի մեղմ, կարճատե վայրկեանները: Կիւթական ամեն տեսակ միջոցներից զուրկ էր նա, բայց ապրում էր անկախ, առանց ուրիշների վրայ ծանրանալու: Ունէր մի կիսամաշ սպիտակ տոպրակ, որ ճանապարհ ընկնելու ժամանակ միշտ ձգում էր իր բարեկամների առաջ ու հանգարտ ստում. «Մի քանի հաց դրէք տոպրակս». ապա խաչաձև կապում էր մէջքը, անբաժան սուրն էլ թագ-

ցնում իր մերկ մարմնի վրայ ու ճանապարհ ընկնում դէպի ցաւոտ, տառապող անկիւնները, դէպի հայութեան արիւնտ խորշերը՝ վառելու համար թոյլ ու թմրած հոգիները: Հագնւում էր բոլորովին Տաճկաստանի աղքատների նման. ունէր և մի ուրիշ թանկագին բան — կաշէ մի փոքրիկ տոպրակ, որ միշտ քաշ էր ընկած նրա ձախ ուսից և որի մէջ էին գտնւում նրա ապրուստի միջոցները — մազտաք, թել, սսեղ, կոճակներ և այլն: Հետը շարունակ պահում էր նաև մի մատնոց ու մի բիղ՝ այստեղ-այնտեղ ոտնաման կարկատելու՝ իր օրական պարէնը հայթայթելու համար: Անընդհատ շրջագայութեան միջոցին երբ նկատում էր, որ մի որեէ փելում գործ կարելի է տեսնել, իսկոյն հնակարկատի արհեստով նստում էր այնտեղ զարմանալի եռանդով գործի կպում, կարճ ժամանակի ընթացքում վերջացնում անհրաժեշտը ու թուիչք տալով, նորից առաջ անցնում: Կառավարութիւնը ամենուրեք հետապնդում էր նրան, սակայն խելացի ու յանդուգն Ագրիպասեան միշտ կարողանում էր խուսափել կառավարական թակարդից: Նա մի ճշմարիտ յեղափոխական տիպ էր, փորձած մրբրկալի կեանքի հնոցում, կրակով ու մուրճով: Ահա սրան է հանդիպում Գօլջեան իր կեանքի վերջին տարում, վարագործի ետեւը թագնւած այս անկեղծ գործիչին: փակագիծը փակենք:

Ե.

Գօլջեանի վերագարձի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածեց Հաֆթուանում ու անօրինակ հաճոյք պատճառեց իր ընկերներին, որոնք այնքան անհամբերութեամբ սպասում էին նրան: Ամենից շատ

ուրախ էր Ազրիպասեան, որ այնքան լսել էր Գօլջեանի անձնէր գործունէութեան մասին և այնքան համակել էր նրան տեսնելու քաղցր երազանքով: Ու առաջին անգամ իրար հանդիպելիս՝ երկուսը միասին, ասես, մի գերբնական ներշնչումով ճանաչեցին իրար, սեղմեցին իրար ձեռք և բարեկամական գրկախառնումների մէջ՝ խոստացան մինչև մահ անբաժան ընկեր մնալ:

Գօլջեան ձեռք առաւ իր նախկին արդիւնաւէտ պաշտօնը չափթուանի դպրոցում՝ մի վանեցի երիտասարդ ուսուցչի հետ: Երկուսը միասին ղեկավարում էին մանուկների կրթութիւնը, իսկ Ազրիպասեան մտաւայ փոքրիկ քաղաքներից մէկում զինագործութիւն էր սովորում: Զարմանալի ընդունակութիւն ունէր այս արհեստը ըմբռնելու վեց ամսից յետոյ նա արդէն կարողացաւ իր համար մի լաւ մարտինի հրացան շինել:

Ազրիպասեան ամեն կերպ աշխատում էր նպաստել Գօլջեանի ձեռնարկներին: Գպրոցի վերաբացումից մի քանի օր յետոյ՝ կարիք զգացւեց մարդ ուղարկել Թաւրիզ՝ առաջնորդին մի քանի բացատրութիւններ տալու համար: Ամենքը մնացել էին շւարած. Ազրիպասեան լսեց այդ բանը, վերցրեց իր հինաւորեց պարկը ու հանդարտ կերպով արտասանեց իր սովորական խօսքերը. «Մի քանի հաց դրէք տոպրակս»: Պարկը մէջքին կապեց ու արևը մար մտնելուց՝ ճանապարհ ընկաւ: 3-4 օրւայ տարածութիւնը նա ոտով կտրեց ընդամենը մէկ ու կէս օրւայ մէջ:

Գօլջեան վերջին անգամ թիւրքաց-Հայաստանով անցնելիս՝ վանի նահանգի գիւղերից մինում, մի հայ պաշտօնեայի մօտ պահ էր տւել կովկասում նւէր ստացած իր հրացանը: Վերջինս անհրաժեշտ էր առաջիկայ

գարնան համար: Պէտք է բերէր Գօլջեանի հրացանը: Ու Ազրիպասեան առանց այլևայլի վերցրեց իր անբաժան տոպրակը և աշնանային վատ, անձրևոտ եղանակին ճանապարհ ընկաւ:

Այս անգամայ ճամբորդութիւնը, սակայն, անաջող անցաւ: Ազրիպասեան ձեռնունայն վերադարձաւ. պաշտօնեան սեփականացրել էր հրացանը: Այսպիսի մտերիմ, ընկերական կապերով էին կապւած երկու երիտասարդները. . .

1888-ի ձմեռն էլ անցաւ բացւեց 89-ի գարունը: ջրերը դարձեալ պղտորեցին: Գօլջեանցի արիւնը նորից սկսեց ուժգին թափով շարժւել երակներում: Այլևս հանգիստ նստել անկարելի էր. տառապանքի երկրում արցունքները շատ էին առատ, հառաչանքները շատ էին խոր ու անոյս. . . Թիւրքաց-Հայաստանում մշտական ու կանոնաւոր գործունէութիւն սկսելու ստիպողական անհրաժեշտութիւն էր զգացւում: Վերջնական նախագիծը արդէն որոշած էր. գնալ Թիւրքիա, ժողովել բոլոր ըմբոստ ու անհանգիստ հոգիներին ու հայդուկային խմբեր կազմել՝ սկսելու համար արիւնոտ, ճակատագրական կռիւր. . .

Մի հրացան արդէն շինւած էր. հարկաւոր էին էլի երկուսը՝ մինը Գօլջեանի, միւսը վանեցի երիտասարդի համար: Այդ նպատակով Թաւրիզ գնացին, բոլոր անհրաժեշտ իրերը առան, բոլոր կարևոր տեղեկութիւնները ստացան ու ճանապարհ ընկան դէպի Հաֆթուան: Ամեն բան արդէն պատրաստ էր:

Հօր հացէին թողած հրաժեշտի նամակում, Գօլջեան հանգամանօրէն բացատրելով իր նպատակն ու բըռ-

նած ընթացքը՝ ի միջի այլոց հետևեալ խօսքերն է ստում.

... Ես չգիտեմ թէ որքան կը յաջողի մեր նպատակը: Գուցէ մենք ընկնենք շուտով և շատ շուտով: Բայց մեր անկումը պիտի ուրիշներին յուզէ, և մենք շատերին օրինակ կը լինենք մեր գործունէութեամբ: Համոզեա՞ծ եղիր, հայր, Թիւրքիան պիտի ընկնի և տառապեալ հայութիւնը պիտի ոտքի կանգնէ: Գո մի անխուսափելի անցք է, որի իրականացումը մտտիկ ապագայում տեսնելու է հայութիւնը՝:

Մտտիկ ընկերոջ հասցէին թողած մի այլ նամակում՝ Գօլջեան հետևեալ խոստումն է անում.

«Մենք միշտ հաւատարիմ կը մնանք մեր գործին և մեր գաղափարին. մեր սկսածը գլուխ կը տանենք, քանի մեր երակներում կը լինի արեան մի կաթիլ և քանի շունչներս չի կարելի...»

Համոզեա՞ծ, անխարդախ յեղափոխականի մաքուր, հերոսական հոգին է ամփոփեա՞ծ այս տողերի մէջ... Աւմայիսեան մի գեղեցիկ օր՝ երեք ընկերները զինեա՞ծ դուրս եկան Հաֆթուանից, ճանապարհ ընկան դէպի արիւնների աղբիւրը: Արոշել էին գիշերները ճանապարհորդել, ցերեկները քնել:

Յաջորդ օրը անվտանգ անցաւ. իսկ միւս օրը, երեկոյեան դէմ յոգնած ու ծարաւ, իջան Չուխ-Վէտուկ անուն կրող յայտնի կիրճը՝ Ապիտակ աղբիւրից ջուր խմելու, հաց ուտելու և փոքր ինչ հանգստանալու: Կոյն ժամին աղբիւրից ոչ այնքան հեռու երևացին մի քանի զապթիաներ, որոնք ուղեկցում էին մի թիւրք պաշտօնեայի ընտանիքին: Ճանապարհի վրայ, ուշ երեկոյեան զինեա՞ծ մարդիկ տեսնելով՝ զապթիաները իսկոյն կասկածում են: Երկու կողմից խօսակցութիւն է բացուում, որի ժամանակ տղերքը

աշխատում են կամաց-կամաց յետ քաշել դէպի ձախակողմեան քարքարոտ սարը: Զապթիաները սկսում են հրացան արձակել. երեք ընկերները շատ են աշխատում ընդհարման առիթ չտալ: Սակայն տեսնելով, որ զապթիաները նպատակ են դրել իրենց անպատճառ փնտսել, իրենք ևս մի-մի քար են բռնում ու սկսում գընդակներով պատասխանել նրանց: Գօլջեան և Ագրիպասեան միմեանց բաւական մօտ են լինում, իսկ վանեցի երիտասարդը՝ սարի կատարին: Երկու ընկերները՝ իրենց ետևը պաշտպանեա՞ծ կարծելով՝ վստահութեամբ դիմադրում են զինուորների բոլոր յարձակումներին: Զապթիաները ամեն ջանք գործ են դնում շօշապատելու մերոնց, իսկ կտրիճ Ագրիպասեան՝ լաւ հասկանալով նրանց մտադրութիւնը՝ աշխատում է ամեն կերպ խանգարել նրանց: Ամբողջովին կրակ դարձած, վայրի այծի նման թռչում էր նա մէկ քարից միւսը և սիրտ էր տալիս իր սիրելի Գօլջեանին: Զապթիաները ճանաչեցին Ագրիպասեանի փորձառութիւնը և սկսեցին իրենց ամբողջ էր ստացել ոտքից: Ագրիպասեան շատ նեղ վիճակի մէջ էր. շարունակ իր գիրքը փոխելով՝ պահպան հրեշտակի նման Գօլջեանի շուրջն էր պտտում: Այն ժամանակ զապթիաներից մի քանիսը բարձրանում են սարը, որտեղից արդէն հեռացել էր վանեցի երիտասարդը. որոտում է հրացանը և քաջ Ագրիպասեան մի վայրկեանում գետին է գլորում: Քիչ յետոյ Գօլջեանն էլ մի նոր ու վտանգաւոր վէրք ևս ստանալով՝ ուշաթափ փուում է քարերի մէջ...

Միւս առաւօտ պատահած դէպքի մասին լուր է ուղարկում թէ Վան և թէ մօտակայ իշխանութեանը:

Պատիկանութիւնը նոյն զապթիաների հետ միասին գա-
լիս է դէպքի վայրը՝ քննելու և դիակները որոնելու:
Փօլօշեան, որ արգէն ուշքի էր եկել և որ սակայն
ծանր վէրքի պատճառով անկարող էր տեղեց ելնել՝
յուսահասական շարժում է անում և զապթիաներից
մէկին սրով վիրաւորուած կատաղած գազանները թափ-
ւում են վրան և հրացանների կոթերով ու քարերով
գլուխը ջահջախուած:

Գէպքը իր ժամանակին բաւական աղմուկ հանեց.
Վանի կուսակալ Խալիլ բէյ հեռագրով սուլթանին
տեղեկագրեց Չուխ-Աէտուկի ընդհարման մասին: Ինքը
օսմանիէ ահանակուռ պատւանշանով պարգևատրեց,
իսկ իր հեռագիրը տպեց Վ. Պօլսի լրագիրներում:
Հեռագրի մէջ պատմած է մի յիշատակարանի մասին,
որ գտնւած է զոհերից մինի գրպանում և որ այսպէս
էր բացատրում խմբի կազմութեան պատճառը. «Տասն
և իններորդ դարում ապրող մարդու համար ազատու-
թիւնից զատ ուրիշ մթնոլորտ չկայ, որի մէջ կարելի
լինի շնչել»: Ու յետոյ ասւած է. «Ուրախութեամբ
կերթամ մեռնելու, իսկ դու, քաղցր հայրենիք, սրբիր
արցունքդ և ինձ համար սուգ մի բռնիր»...

Այսպէս ընկան հայ ազատագրական շարժման ան-
դրանիկ զինւորները և այնուհետև՝ ճանապարհը բաց-
ւեց, գործի հիմքը դրւեց: Հայութիւնը թանձր, անթա-
փանցիկ սևերի միջեց գլուխը յոգնածօրէն վեր բարձ-
րացրեց և սկսեց անհանգիստ հեքով ու տենդոտ շունչով
ընդնշմարել հեռուոր այն արշալոյսները, որոնք կամաց-
կամաց գէպի մեր արիւնոտ ու ցաւագին երկիրն են գալիս:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428123

